

СЛОБОЖАНСЬКИЙ МІРОШНИК В ІСТОРИЧНОМУ ЛАНДШАФТІ ДОРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджуються головні етапи, напрями та особливості розвитку борошномельно-круп'яної промисловості в слободах і селах Слобідської України у другій половині XVII – на початку XX ст. Викладений матеріал розкриває умови життя і праці мірошників як важливі компоненти традиційної виробничої та побутової культури українського народу. Аналізується соціально-економічний та етнокультурний історичний контекст виробничої діяльності слобожанських мірошників в дорадянській Україні.

Ключові слова: Слобідська Україна, мірошник, борошномельно-круп'яна промисловість, соціально-економічний розвиток, ринкові відносини.

В статье исследуются главные этапы, направления и особенности развития мукомольно-крупяной промышленности в слободах и селах Слободской Украины во второй половине XVII - в начале XX веков. Представленный материал раскрывает условия работы и жизни мельников как важные компоненты традиционной производственной и бытовой культуры украинского народа. Анализируется социально-экономический и этнокультурный исторический контекст производственной деятельности слобожанских мельников в досоветской Украине.

Ключевые слова: Слободская Украина, мельник, мукомольно-крупяная промышленность, социально-экономическое развитие, рыночные отношения.

In the article the main stages, trends and features of the development of the flour-grinding-cereals industry in the suburbs and villages of the Suburb Ukraine in the 2nd part of the XVII and the beginning of the XX centuries are examined. The given material shows the conditions of life and work of the millers as the main component of the traditional, industrial and domestic culture of the Ukrainian people. Social-economic and ethnocultural historical context of the industrial process of the Slobozhansk millers in the presoviet Ukraine is analyzed.

Key words: Suburb Ukraine, miller, flour-grinding-cereals industry, social-economic development, marketing relationships.

Постановка проблеми визначається тим, що для всебічного дослідження дорадянської історії українського села, особливо для вивчення процесу його ринкової трансформації, першорядний інтерес представляє проблема особливостей розвитку продуктивних сил народного господарства в окремих регіонах України. Зокрема, на Слобідській Україні важливою умовою успішного становлення й розвитку ринкових відносин протягом другої половини XVII – початку XX ст. були різні форми промисловості з переробки зерна на борошно, крупу і фураж. Довгий час млинарство було важливою складовою багатьох поміщицьких та селянських господарств Слобожанщини. Саме дрібна сільська борошномельно-круп'яна промисловість задовольняла більшу частину потреб населення Слобідської України у товарах, вироблених із зерна. Усі перелічені обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії розвитку борошномельно-круп'яна промисловість у слобідському селі в другій половині XVII – на початку XX ст. залишається актуальним і представляє науковий і практичний інтерес. Але, не зважаючи на актуальність наукового вивчення обраної нами проблеми, вона довгий час ігнорувалася вітчизняною історичною наукою.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєвий внесок в наукову розробку історії становлення та розвитку борошномельно-круп'яної промисловості на Слобідській Україні у другій половині XVII – на початку XX ст. зробили такі дослідники як Д.І.Багалій [2], А.А.Васильчиков [3], Ф.К.Волков [4], Є.С.Гордеєнко [6], В.Ф.Горленко, І.Д.Бойко, О.С.Куницький [7], П.І.Лященко [14] та інші. В їх роботах розглянуті лише окремі аспекти розвитку борошномельно-круп'яної промисловості в поміщицьких та селянських господарствах Слобожанщини у другій половині XVII – на початку XX ст. Спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти історичного розвитку борошномельно-круп'яної промисловості на Слобідській Україні в дорадянську добу ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що немає. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної історичної науки дослідження особливостей життя і праці слобідсько-українських мірошників є досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Мета статті полягає у реконструкції основних напрямів та етапів історичного розвитку борошномельно-круп'яної промисловості в поміщицьких та селянських господарствах Слобожанщини протягом другої половини XVII – початку XX ст.; у комплексному дослідженні умов життя і праці мірошників як важливого компоненту традиційної виробничої та побутової культури

українського народу; в аналізі соціально-економічного та етнокультурного контексту виробничої діяльності слобожанських мірошників у дорадянській Україні.

Виклад основного матеріалу. Борошномельно-круп'яне виробництво відіграло величезну роль в історичному розвитку України. Зокрема, протягом другої половини XVII – початку XX ст. в Слобідській Україні воно не тільки задовольняло більшу частину потреб населення в борошні та крупах, але й було найбільш стійким компонентом української матеріальної та духовної культури, виглядало специфічною національною ознакою, своєрідною візитною карткою регіону. Слобідсько-українське населення сторіччями з покоління в покоління передавали шанобливе ставлення до млинарської справи та необхідні для виробництва борошна і круп технічні знання й практичні навички [8, с.14].

Слобожанські мірошники в другій половині XVII – на початку XX ст. жили переважно у сільській місцевості, тому їхнє життя було тісно пов'язане із життєдіяльністю всієї селянської спільноти і підпорядковувалося загальним принципам організації родинно-побутової культури. Проте, заняття млинарством вносило певні корективи у спосіб та умови життя мірошників, а також впливало на економічний стан їхніх сімей. Садиба слобожанського мірошника майже нічим не відрізнялася від традиційних садіб селян у тій чи іншій місцевості. Про те, що тут мешкав мірошник, свідчили лише купа старих жорен на подвір'ї та наявність спеціального приміщення, де зберігалися нові жорна й різноманітний млинарський інструмент [1, с.199].

Мірошники завжди становили «особливий світ» серед слобідсько-українського населення. Проживаючи переважно у сільській місцевості, мірошники часто не втрачали зв'язку з хліборобством, яке у різних господарствах було для них або основним, або допоміжним заняттям. Більшість мірошників займалися виключно млинарством, значна кількість мірошників займалися ще й хліборобством, а також тримали домашню худобу, доглядали за садом, городом тощо. Економічний стан млинарських господарств звичайно визначався трьома головними факторами: прибутковістю млинарського виробництва, прибутком від продажу борошна та круп, прибутком від сільськогосподарського виробництва. Життя мірошників базувалося на «живій копійці», що відрізняло їх з-поміж інших верств сільського населення. Заняття млинарством, праця з відносно складними механізмами і різноманітними двигунами, без сумніву, розширювали світогляд мірошників, знайомлячи їх з технічними новинками та людьми з різних місцевостей. Слобожанські мірошники відзначалися неабиякими технічними знаннями та навичками, умінням домовлятися та укладати угоди. Адже чим сміливішим, жвавішим та гнучкішим був мірошник у відносинах із замовниками, тим швидше й вигідніше він міг переробити зерно. Окрім цього, часті поїздки в інші слободи, села, повіти чи навіть губернії, спілкування з купцями, перекупниками, чумаками дозволяли мірошникам краще орієнтуватися в особливостях ринкових відносин [5, с.39-40].

На початку XX ст. на Слобожанщині поліпшився як загальний рівень життя мірошників, так і їхнє ставлення до освіти, праці, побуту. Під час обстеження земськими статистами опитувані мірошники, члени їхніх родин, сусіди, знайомі наголошували на тому, що більшість мірошників мали хоча б початкову освіту, були набожними, привітними, дотепними. Проаналізувавши архівні дані, з упевненістю можна стверджувати, що заняття млинарством на Слобожанщині давало достатній для пристойного існування прибуток. Мірошники, які працювали на водяних та вітряних млинах, жили з більшим достатком, аніж ті, які працювали на ручних або кінно-волових млинах. Загалом економічна забезпеченість родин слобожанських мірошників від заняття млинарством була достатньо стабільною [15, с.57-63].

Оригінальні конструкції млинарських механізмів, особливо жорнових та вальцьових поставів для розмелювання зерна, які установлювалися мірошниками Слобідської України на своїх млинах, були результатом багаторічної колективної технічної творчості багатьох народів світу, у тому числі й українських мірошників. У другій половині XIX – на початку XX ст. процес поступового вдосконалювання конструкції водяних, вітряних та парових млинів не тільки продовжився, але й став помітно більш динамічним. У цей період технічної революції та прискорення індустріального розвитку України з'явилося багато нових матеріалів і технологій, які слобідсько-українські мірошники зуміли повною мірою використати для вдосконалювання й оптимізації всіх борошномельно-круп'яних підприємств [1, с.511-514].

На Слобожанщині млинарство не були виключно чоловічим заняттям, у ньому також брали участь жінки та навіть діти, які, зазвичай, займалися допоміжними роботами. Млин часто являв собою мале сімейне підприємство, де мірошник, як керівник цього підприємства, міг користуватися усіма перевагами розподілу праці. На багатьох допоміжних етапах борошномельно-круп'яного виробництва мірошнику допомагали дружина, діти та інші члени родини. У процесі виготовлення

зерна та круп брали активну участь й літні батьки та дідусі мірошника, які в минулому самі млинкували. Дедалі частіше слобожанські жінки ставали господинями й організаторами виробництва на вітряних, водяних та парових млинах [16, с.82]. Це було пов'язане не стільки з бажанням потіснити у цій справі чоловіків, скільки з тим, що велика кількість чоловіків-мірошників на початку ХХ ст. загинули під час першої світової війни, революцій, військових дій та репресій. Тому деякі жінки, стаючи після загибелі чоловіка головами родин і виконуючи всю чоловічу роботу в господарстві, продовжували займатися таким родинним бізнесом як млинарство. На початку ХХ ст. подібні випадки були зафіксовані у м. Охтирка, у с. Нова Водолага, у с. Пискунівка та багатьох інших населених пунктів Харківської губернії [10, с.41-47; 14, с.391].

Умови життя мірошників, які користувалися ручними млинами та ступами, були надзвичайно тяжкими. Помешкання мірошника від звичайної сільської хати відрізнялися наявністю в інтер'єрі жорен та ступ, полиць для висушування зерна, лантухів із зерном і мукою. Звичайним супутником домашнього ручного виробництва борошна та крупи був постійний пил, який особливо дошкуляв родині мірошника взимку. Адже в цей період року всі основні роботи, пов'язані з млинарством, відбувалися в житловому помешканні [5, с.83-85]. На водяних та вітряних та парових млинах умови праці також були важкими. Бруд від зберігання та обробки зерна, постійна задуха були визначальними ознаками праці пересічного слобожанського мірошника. Постійний борошняний пил, шум та вібрація суттєво впливали не тільки на санітарний стан помешкання, а й на стан здоров'я мірошників. Дослідження професійної шкідливості борошномельно-круп'яного виробництва, які проводилися земськими санітарними організаціями, свідчать, що більшість слобожанських мірошників мали численні хронічні захворювання органів дихання, скаржилися на задушливий кашель та часті головні болі. Від важкої фізичної роботи мірошники нерідко страждали від болю у попереку, затікання ніг, грижі, радикуліту, мали нездоровий стан шкіри, більшість із них мали блідий колір обличчя, зігнуту спину та запалі груди [10, с.229-231]. Загалом, борошномельно-круп'яне виробництво належало до числа несприятливих для робітників у плані гігієни. Не дивно, що за таких умов праці відсоток смертності в сім'ях мірошників, за словами земських дослідників, перевищував звичайну норму. Середня тривалість життя мірошника у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. не перевищувала 40-45 років [11, с.184]. Однак з кінця ХІХ – початку ХХ ст. повсюдно на Слобідській Україні умови праці, а також економічні та побутові умови життя мірошників стали значно поліпшуватися. Зокрема, матеріали етнографічних експедицій до млинарських осередків Слобожанщини підтверджують, що змінилися умови життя мірошників. Переважна більшість опитуваних, а це літні люди 1930-х – 1940-х років народження, стверджують, що їхні односельці-мірошники вже на початку ХХ ст. мали просторі хати з кількома кімнатами. І хоча праця мірошника не стала легшою з точки зору фізичних затрат, все ж після брудної роботи на млині він вже мав змогу відпочити у чистому, сухому і теплому приміщенні.

Мірошники Слобідської України приділи багато сил і часу обслуговуванню та конструктивно-технічному вдосконаленню свого млина. Протягом більшої частини дорадянського періоду на водяних та вітряних млинах в якості механізму для розмелювання зерна використовувалися жорнові поставки, які слобідсько-українські мірошники купували або виготовляли самостійно. Від правильного підбору жорен залежала ефективність роботи механізму для розмелювання зерна, якість борошна й крупи та, як наслідок, прибутковість млина. Досвідчений мірошник при уважному огляді млинарського каменю легко визначав його якість та придатність для використання [15, с.123-130]. Жорна, які слобідсько-українські мірошники встановлювалися на своїх млинах залежно від матеріалу та технології їх виготовлення поділилися на три групи. До першої групи відносилися природні жорна, які виготовлялися шляхом обтісування одного або декількох шматків природного каменю; в другу групу входили штучні жорна, які виготовлялися із дрібного кам'яного щебеню й сполучного розчину; до третьої групи належали жорна, які виготовлялися з некам'яних матеріалів, зокрема з чавуну та сталі, з твердих порід деревини, з технічної кераміки та інших матеріалів [13, с.42-43].

У практиці слобідсько-українського млинарського виробництва мірошники використовували два основних види помелу зерна: перший – разовий помел, що звичайно називався «простим» або «низьким» чи, найчастіше, «селянським помелом»; другий – багаторазовий помел, що називався «повторювальним», «високим» або «сортовим». На жорновому поставі, якими була обладнана більшість водяних та вітряних млинах Слобідської України, був можливий тільки простий помел. При цьому разом із борошнистою частиною зерна дрібно розмелювалася і вся його оболонка, від чого борошно щільно перемішувалося з висівками. Саме таке борошно, виготовлене переважно з жита і м'яких сортів пшениці було в досліджуваній період основою харчового раціону слобідсько-

українських селян [8, с.41-50]. Незважаючи на всі вдосконалення обробки жорен і конструкції жорнового поставу ні у світовому, ні в українському млинарстві довгий час не вдалося знайти такого технічного рішення, яке б дозволило одержувати чисте біле борошно високої якості. В умовах швидкого зростання попиту на високоякісне сортове борошно мірошники-винахідники багатьох країн шукали принципово нові типи механізмів розмелу зерна. Результатом цих багаторічних пошуків стала розробка вальцьового поставу або вальцьового верстату. Вже у 70-х роках XIX ст. вальцьовий верстат став досить звичайним явищем для борошномельно-круп'яної промисловості Слобідської України. На своїх водяних і теплових млинах слобідсько-українські мірошники дедалі частіше встановлювали вальцьові постави, на яких виробляли борошно високої якості [9, с.60-62].

У той же час на більша частина слобідсько-українських мірошників продовжували використовувати жорнові постави, особливо це стосувалося вітряних млинів. Таке співвідношення у використанні мірошниками на своїх млинах вальцьових і жорнових поставів пояснювалося в основному не технічними, а ринковими факторами. Вальцьовий млин, завжди розрахований на сортовий помел зерна в більшості регіонів Слобідської України мав обмежений ринок збуту, тому що вироблене на ньому високоякісне борошно споживалося тільки заможною частиною сільського та міського населення, а більша частина селянства змушена була задовольнятися порівняно дешевим темним і сірим борошном із жорнових млинів [11, с.314-317].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що млинарство, яке існувало на Слобідській Україні у XVII – на початку XX ст., було спрямоване на задоволення різних потреб місцевого населення в продуктах харчування та фуражу, а тому характеризувалося різноманітністю форм організації цього промислового виробництва, технікою та технологіями, способами переробки зерна, що їх використовували слобідсько-українські мірошники, та іншими ознаками. Акцентуючи увагу на умовах праці та побутових обставинах життя слобідсько-українських мірошників, спробуємо за наявними джерелами визначити риси характеру і соціальну психологію слобожанських мірошників. Враховуючи той факт, що мірошники жили не на окремій території, а були складовою частиною певної селянської спільноти, можна стверджувати, що їм були властиві ті ж загальні риси характеру та ознаки традиційно-побутової культури населення Слобідської України. Проте, заняття млинарством накладало відбиток як на стан здоров'я, зовнішній вигляд, так і на якість характеру мірошника, що вирізняло майстра млинарської справи з-поміж іншого населення того чи іншого населеного пункту Слобожанщини. Результати етнографічних експедицій та документальні джерела дають підстави стверджувати, що загалом слобідсько-українські мірошники користувалися повагою серед земляків. Одиначні випадки неприйняття їх у середовищі односельців стосувалися скоріше не ставлення до мірошника, як носія млинарського виробництва в цілому, а певних особистих стосунків між окремими мірошниками та селянами. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу фактичного матеріалу можна з упевненістю констатувати, що у другій половині XVII – на початку XX ст. мірошникам Слобожанщини були притаманні традиційні риси української виробничої та побутової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных машин и орудий. – СПб.: Изд-во ГУЗ и 3, 1912. – 599 с.
2. Багалій Д.І. Історія Слободської України / Д.І.Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 255 с.
3. Васильчиков А.А. Сельский быт и сельское хозяйство в России / А.А.Васильчиков. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1881. – XV, 161 с.
4. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа / Ф.К.Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т.2. – С.455-647.
5. Годовой отчет о деятельности мельниц в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1911. – 195 с.
6. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Егор Степанович Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
7. Горленко В.Ф. Народна землеробська техніка українців. (Істрико-етнографічна монографія) / В.Ф.Горленко, І.Д.Бойко, О.С.Куницький. – К.: Наукова думка, 1971. – 164 с.
8. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
9. Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому губернскому земскому собранию 1892 года по земскому отделу. – Х.: Тип. губ. правления, 1892. – 86 с.
10. Ежегодник народного труда / Под. ред. В.В.Черняева. – М.: Тип. И.Д.Сытина, 1898. – 461 с.
11. Ежегодник народного труда 1912 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1913. – 412 с.
12. Ежегодник южно-русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – К.: Тип. ун-та, 1905. – 379 с.

13. Журнал министерства государственных имуществ. – 1881. – №114.
14. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР / П.І.Лященко. – К.: Держполітвидав, 1951. – 636 с.
15. Материалы совещания о нуждах мукомольной промышленности. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 19015. – 228 с.
16. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Х.: Тип. М.Зильберберга, 1895. – 255 с.